378
Т33

Міністерство освіти України
Криворізький державний педагогічний університет
Кафедра педагогіки і методики трудового
та професійного навчання

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ТРУДОВОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ

Збірник наукових праць
Випуск 2

Кривий Ріг
1999

О.Л. Пінська
Криворізький педуніверситет

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ У МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПРАЦІ

На сьогоднішньому етапі розвитку суспільства, у час духовного відродження народу, реформування освіти на засадах демократизму і гуманізму, вагомою гранню педагогічної майстерності вчителя є виховання творчої особистості учня. Учень і вчитель - основні суб'єкти шкільної освіти, які взаємодіють між собою. Практика засвідчує, що значна частина вчителів, позитивно оцінюючи свій рівень загальноосвітньої та методичної підготовки, відчуває труднощі в установленні доброзичливих стосунків з учнями. Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підставу стверджувати, що механізм взаємодії в системі відносин "учитель-учень" багато в чому детермінований рівнем розвитку комунікативних умінь вчителя.

До проблеми комунікативних умінь існують різні підходи як у визначенні їх сутності, змісту, так і номенклатури. Здійснений нами аналіз сутності цього поняття дозволив підійти до розуміння комунікативних умінь як умінь установлювати правильні взаємовідносини з дітьми і перебудовувати їх у відповідності з рівнем розвитку учнів" (Н. В. Кузьмина. Педагогическая деятельность и мастерство учителя. - Л.:ДГУ, 1963, С.68).

Комунікативна діяльність здійснюється перш за все на рівні слова, за допомогою слова, через слово. "Слово вчителя - як інструмент впливу на душу вихованця, нічим не замінити. Мистецтво виховання включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця. Я впевнений, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння вчителя говорити з учнями", - стверджував В. А. Сухомлинський (Вибрані твори: В 5 т. - К., 1976. - Т.5.- С.321).

Однак значна частина вчителів виявляє неготовність до установлення виховних взаємин з учнями через відсутність умінь вербального контакту. Зміст інформації вчителя важко сприймається учнями не через те, що вчитель нею погано володіє, а тому, що не знайдено адекватного думці мовного оформлення. Суттєві недоліки в мовленнєвій підготовці вчителя серйозно позначаються на мисленні та мовленні учнів, характері їх взаємодії з учителями.

Не може не викликати тривоги стан мовлення багатьох студентів, майбутніх учителів праці. Лексична бідність, відсутність логічного розвитку думки, емоційна сухість, монотонність, погана мовленнєва техніка характерні для 69,8 % студентів, які брали участь в нашому експерименті. У більшості майбутніх учителів сформований індивідуальний стиль мовлення, який не відповідає вимогам. Труднощі установлення вербального контакту пов'язані перш за все з тим, що студенти в процесі спілкування звертають основну увагу на змістовий компонент мовлення (що я говорю) і не замислюються над тим, кому як вони говорять. Невідповідність між предметом мовлення і його зовнішньою формою вираження викликає негативне ставлення до нього з боку учнів, що або утруднює спілкування, або робить його взагалі неможливим.

Аналіз рівня сформованості умінь вербального контакту у студентів дав можливість виявити основні причини, які утруднюють процес мовлення: недостатня усвідомленість значимості мовлення в навчально-виховному процесі, відсутність достатнього позитивного досвіду мовленнєвої діяльності (професійної чи наближеної до неї), відсутність знань в області техніки та культури мовлення.

Учитель повинен уміти виражати думку в дієвій словесній формі, яка становить собою систему комунікативних якостей мовлення, важливою складовою якої є виразність мовлення. С. Л. Рубінштейн зазначав, що основою смислового змісту мови є те, що вона означає, але завдяки тому, що мова містить у собі виразні моменти, справжнє розуміння її досягається не тільки знанням предметного значення слів, уживаних у ній, але й інтерпретацією тих виразних моментів, які розкривають внутрішній зміст, вкладений у неї мовцем. Тому кожне слово, сказане вчителем, має виражати його емоційне ставлення до змісту мовленого. Студент повинен уміти говорити виразно. В процесі мовлення, яке відтворює його внутрішній стан, думки, почуття, виразність народжується безпосередньо. У професійній діяльності, з передачею змісту "чужої" мови, становище ускладнюється і мова часто стає монотонною.

Інтонацію неможливо взяти напрокат, механічно запозичити. А. С. Макаренко говорив про те, що він став справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити "іди сюди" з 15-20 відтінками. Інтонація народжується в процесі мовлення тоді, коли вчитель розуміє і відчуває те, про що він говорить.

Процес формування вмінь вербального контакту здійснювався різними шляхами. Мовна діяльність супроводжує навчально-

виховний процес вузу, включаючи студентів і викладачів у безпосереднє спілкування, аналіз якого свідчить про те, що на емоційні моменти свого мовлення і студентів викладачі не звертають належної уваги. Більш ефективний шлях розвитку мовленнєвих умінь студентів - цілеспрямоване оволодіння знаннями, уміннями та навичками, які роблять мову комунікативно досконалою. Цей шлях створює умови для виявлення прогалин в знаннях і недостатньо сформованих уміннях мовної діяльності, що дає можливість індивідуалізувати процес навчання і сприяє самоудосконаленню мови.

Досвід практичної діяльності, експериментальна робота дали можливість побудувати таку структуру заняття: на першому етапі студенти оволодівали теоретичними знаннями з питань техніки та культури мовлення; на другому - формувалися відповідні вміння (вміння мовленнєвого дихання, мовленнєвого голосу, дикції, вміння реалізувати в процесі спілкування комунікативні властивості мовлення); на третьому етапі студенти відпрацьовували, закріпляли розвинуті вміння в умовах, що моделювали педагогічний процес (мікровикладання, ділові, рольові та імпровізаційні ігри). Мовленнєві вміння, сформовані студентами на заняттях, закріплювалися та відпрацьовувалися в процесі педагогічної практики.

З метою формування у студентів умінь розуміти і відчувати слово застосовувалася методика "режисерських ремарок". Студентам до текстів запропонованих педагогічних завдань необхідно було зробити "режисерський коментар", який полягав у тому, щоб дати аналіз реплікам дійових осіб (вчителя, учня, батьків) за такими запитаннями: 1. "Яке смислове навантаження несе кожна репліка?" 2. "Що відчуває дана дійова особа, вимовляючи ті чи інші фрази?" 3. "З допомогою яких інтонаційних засобів можна ефективніше передати розуміння тексту і викликане ним почуття?".

Потім використовувалася методика "порівняння мовних форм". Студентам для аналізу пропонувалося порівняти два однакових за змістом, але різних за мовним оформленням тексти педагогічних завдань. Проаналізувавши їх, необхідно було дати відповіді на запитання: 1. "Яке оформлення точніше і яскравіше розкриває емоційний контекст мови?" 2. "Якими стилістичними засобами це досягається?".

Наступний етап був направлений на формування умінь викладу емоційно насичених текстів. Ознайомившись з текстом, студенти повинні були визначити ставлення автора до описуваних

дійових осіб, а потім це авторське ставлення передати при викладі тексту з допомогою інтонаційних (фразовий, логічний наголос, логічна і психологічна пауза, мелодика) і стилістичних (лексика, фразеологія і контекст, структура мови) засобів.

Удосконаленню вміння відчувати емоційний контекст і передавати його сприяло прослуховування текстів у виконанні майстрів художнього слова, аналіз використовуваних ними засобів виразності, а потім відтворення цих текстів перед аудиторією.

Розчленування елементів інтонації здійснювалося з метою підвищення ефективності оволодіння ними. Формування вмінь використовувати їх в усній мові як нероздільне ціле здійснювалося в процесі мікровикладання, коли студенти мали "чужу" мову зробити своєю і продемонструвати вміння використовувати як інтонаційні, так і стилістичні засоби виразності мовлення.

Готуючись до виступу, студент повинен провести аналіз умов, в яких доречна дана мова, вибрати і обгрунтувати оптимальні засоби виразності, продемонструвати різні варіанти мовної діяльності залежно від змін умов і реакції слухачів.

Аналіз виступів студентів здійснювався за планом: 1. Емоційний контекст розповіді. 2. Реалізація єдності розуміння і переживання змісту. 3. Адекватність інтонаційних засобів емоційному контексту. 4. Доцільність використання стилістичних засобів виразності. 5. Побажання, спрямовані на вдосконалення вмінь і навичок виразного мовлення.

Аналіз досвіду мовної діяльності студентів дає можливість стверджувати, що ефективність формування вмінь виразного мовлення значною мірою залежить від співвідношення емоційної та інтелектуальної сфер у розвитку особистості студента. Виходячи з цього, виділяються різні групи студентів. Одна з них - група студентів з розвинутими емоціями і почуттями. Розвинуте емоційне сприйняття дає їм можливість відносно легко засвоювати і відтворювати емоційний контекст тоді, коли він збігається зі змістом слів. Проте вони відчувають труднощі, якщо треба свідомо пояснити, чому дане слово, вислів носять саме таке емоційне забарвлення. Надмірна інтелектуалізація мови характерна для "мислячих" студентів. Зміст матеріалу студенти цієї групи викладають свідомо, зрозуміло, але дуже сухо. Емоційний контекст сприймається ними відносно легко тільки тоді, коли він протилежний змістові слів і емоційне переживання можна визначити на основі словесного аналізу.

Третю групу становлять студенти, для яких характерне взаємне

доповнення емоційної виразності і усвідомлення змісту мови. Смисловий бік мови, збагачений емоційно, робить її виразною і сприяє правильному аналізу, розумінню емоційного контексту і його відтворення.

Однак, просте володіння інтонаційними і стилістичними засобами ще не робить мову виразною. Шлях до виразності лежить також через уміння вчителя образно бачити те, про що він говорить.

К. С. Станіславський писав, що для того, щоб зробити слово дійовим, навчитись за його допомогою впливати на партнера, не можна обмежитись тільки передачею голої логічної думки. Дійова мова опирається на передачу партнерові конкретних "видінь" чи образних уявлень. Техніка створення "кінострічки видінь" є для майбутнього вчителя важливою передумовою перетворення авторського "чужого" тексту в свій живий текст. "Видіння" впливають на виразність мови. Тому на заняттях ми формували у студентів уміння малювати словом зорові образи, які допомагають переживати, а не тільки розуміти зміст.

Сформовані вміння вербальної комунікації дали можливість студентам просто і логічно виражати свої думки, говорити переконливо, здійснювати максимально ефективний вплив на учнів, збуджувати їх до активної мовленнєвої взаємодії.

Мова вчителя виступає основним, але не єдиним засобом спілкування. Значну роль в комунікативній діяльності відіграють уміння невербального контакту, які виступають зовнішньою формою прояву установок інтересів, почуттів вчителя. Невербальна комунікація розглядається як джерело додаткової інформаці до власно вербального повідомлення, як структурний елемент спілкування, який передбачає взаємозв'язок, взаємовідношення учасників спілкування. Сутність невербальної комунікації розкривається через основні типи невербальних сигналів, які використовує людина, визначення їх взаємозв'язку і комунікативних можливостей. Значення невербальних умінь спілкування полягає в тому, що вони передають не стільки те, що людина думає (для цього вона використовує вербальні засоби), скільки, що і як вона відчуває.

Практика свідчить про те, що чим естетично виразніша система вмінь невербальної комунікації, тим ефективніше процес педагогічної взаємодії. Але, на превеликий жаль, значна частина вчителів не володіє в належній мірі уміннями невербального контакту, що спричиняє невідповідність між формою і змістом, тобто зовнішнє оформлення почуттів, думок, бажань учителя не відповідає їх змісту. Отож учні отримують сигнал-інформацію, неадекватну тій,

котру вчитель хотів передати. Серед причин такого становища слід відзначити, перш за все, нерозуміння вчителями значимості умінь невербального контакту в комунікативній діяльності.

Все вищесказане робить актуальною проблему формування у майбутнього вчителя умінь немовленнєвого спілкування. Методика формування у студентів умінь невербальної комунікації передбачала врахування важливих, на наш погляд, умов. Перш за все, це забезпечення індивідуального підходу на кожному занятті, який здійснювався в різноманітних формах: робота з дидактичними картками-завданнями, індивідуальні вправи тренувального характеру, набір ситуаці'й, аналіз діяльності кожного на занятті, поради-рекомендації студенту з подальшої його роботи над розвитком тих чи інших умінь.

Другим важливим моментом в розвитку невербальних умінь виступало постійне отримання студентом інформації про те, як він діє, розвивається та яких результатів він досягнув. Забезпечувалося це шляхом зворотнього зв'язку. Дякуючи дії механізму зворотнього зв'язку, студент, на основі досягнутих ним результатів міг своєчасно коректувати процес саморозвитку, свою поведінку в навчальних тренувальних ситуаціях. Зворотній зв'язок, який лежав в основі регулювання процесу саморозвитку, характеризувався рівнем складності. В простому зворотньому зв'язку фіксувався успіх чи неуспіх в досягненні нескладної мети: вдалось чи не вдалося студенту виразити почуття радості, смутку, байдужості і таке інше через зовнішні засоби виразності.

З допомогою механізму більш складних зворотніх зв'язків студент отримував інформацію не про результати виконання окремих дій, а про поведінку протягом більш довгого часу і в більш складній системі відносин. Це створювало можливість успішніше будувати процес самовиховання, коли мова йшла про подолання негативних звичок, стійких невмінь, пов'язаних з певними стереотипами. Для успішнішого розвитку вмінь невербального контакту на перших заняттях ми проводили тести на самооцінку рівня володіння вміннями невербальної комунікації. Порівняння результатів самооцінки з оцінкою викладача, яка складалася на основі спостереження та аналізу роботи студента на різних етапах заняття, дозволяло продуктивніше формувати уміння невербального контакту.

Невербальні засоби спілкування, ставши надбанням студента, створюють його невербальну поведінку, яка виражається в міміці,

жестикуляції, погляді, постаті, тобто в його жестах. На заняттях відпрацьовувалися різні види жестів: зображувальні, символічні, вказівні, експресивні. Досвід роботи засвідчив, що у студентів слабо розвинуті експресивні жести. Типовим недоліком в цьому плані виступає їх невміння передавати за допомогою жестів почуття, які вони переживають. Ліквідувати цей недолік студентам дає можливість система вправ на індивідуальну передачу інформації про заданий умовами завдання психологічний стан. Адекватність чи неадекватність реакції аудиторії виступає показником сформованості вмінь студента за допомогою зовнішніх засобів виразності передати гаму почуттів.

При відпрацюванні невербальних умінь комунікації використовувались елементи театральної педагогіки і, зокрема, вправи на передачу "уявного предмету, логічного "якщо б", "Люстерко" та інші. Закріплення і вдосконалення формованих умінь невербального контакту здійснювалося в процесі мікровикладання на заняттях та під час педагогічної практики.

Ми умовно розділили процес формування вербальних і невербальних умінь спілкування, хоча їх розвиток тісно взаємозв'язаний. Але слід відзначити, що в цьому взаємозв'язку відсутня однозначна відповідність.

Так високий рівень розвитку вербальних умінь забезпечує, як правило, високий рівень розвитку умінь невербальних. В той час коли високий рівень розвитку вмінь невербальної комунікації може супроводжуватися низьким рівнем мовленнєвих умінь.

Проведене нами дослідження, аналіз комунікативної діяльності вчителів та студентів-практикантів дозволяють стверджувати, що систематична цілеспрямована робота щодо розвитку вмінь вербального та невербального контакту створює можливості студентам глибше та яскравіше передавати зміст мови і своє відношення до неї, знімати театральність зовнішніх засобів виразності і перетворювати свій психофізичний апарат в ефективний засіб педагогічного спілкування.

Розвинуті комунікативні вміння допомагають майбутнім учителям швидше адаптуватися в складних ситуаціях спілкування, прогнозувати можливі результати педагогічного впливу на учнів, та установлювати педагогічно доцільні взаємини з ними.